

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS

2005 metai

1

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

2005

1

VILNIUS 2006

LITAUISCHES INSTITUT FÜR GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

2005

1

VILNIUS 2006

UDK 947.45
Li 237

Redakcinė kolegija:

Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS

Vytauto Didžiojo universitetas

Alfonsas EIDINTAS

Vilniaus universitetas

Zigmantas KIAUPA (pirmininkas)

Lietuvos istorijos institutas

Česlovas LAURINAVIČIUS

Lietuvos istorijos institutas

Ingė LUKŠAITĖ

Lietuvos istorijos institutas

Bronius MAKASKAS

Lenkijos MA Istorijos institutas

Jolita MULEVIČIŪTĖ

Kultūros, filosofijos ir meno institutas

Edmundas RIMŠA

Lietuvos istorijos institutas

Jolita SARCEVIČIENĖ (sekretorė)

Lietuvos istorijos institutas

Vladas SIRUTAVIČIUS

Lietuvos istorijos institutas

Saulius SUŽIEDĖLIS

Milervilio universitetas

Redakcinės kolegijos adresas:

Kražių g. 5, 01108 Vilnius

<http://www.istorija.lt>

ISTORIJOS TERMINIJA

ZIGMANTAS K I A U P A

DĖL JUNGGINĖS LENKIJOS IR LIETUVOS VALSTYBĖS VARDŲ

Valstybė, atsiradusi po Lenkijos Karalystės ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės unijos 1569 m., buvo ir iki šiol tebėra įvairiai vadinama. Jei ta įvairovė būtų tik techninio pobūdžio, į ją galima būtų nekreipti dėmesio. Bet dažniausiai į tos jungtinės valstybės pavadinimą įdedama tam tikra jos prigimties samprata, veikianti tiek šią valstybę sudariusių ar į ją įėjusių tautų istorijos suvokimą, tiek dabarties gyvenimą. Todėl vieno ar kito pavadinimo vartojimas tampa mokslinių diskusijų objektu. Tenka bandyti klasifikuoti šios jungtinės valstybės pavadinimus ir aiškintis, kodėl jie atsiranda ir ką reiškia, kaip buvo vartojami XX a. antroje pusėje ir mūsų dienomis. Tai būtų tarsi įvadas į gilesnę valstybės struktūros analizę.

1569 m. Liublino unijos aktuose¹ naujoji jungtinė valstybė įvardijama kaip bendra Respublika, kuri susiejo ir susijungė į vieną iš dviejų valstybių. Ta bendra Respublika imta vadinti *Abiejų Tautų Respublika*², *Rzeczpospolita Obojga Narodów*. Turėta galvoje, kad uniją sudarė ir jungtinę valstybę sukūrė dvi politinės tautos, Lenkijos ir Lietuvos. Dėl Lenkijos bajoriškosios politinės tautos egzistavimo istoriografijoje nėra

¹ 1569 m. liepos 1 d. Lietuvos ir Lenkijos unijos aktas, Liublinas, *Akta unii Polski z Litwą, 1387–1791*, wyd. S. Kutrzeba i W. Semkowicz, Krakow, 1932, s. 358: „...spolna Rzeczpospolita, która się z dwu państw i narodow w jeden lud zniosła i spoila”.

² Atsimintina, kad kurį laiką lietuviškojoje istoriografijoje buvo vartojama lenkiška *Respublikos kalkė* *Żečpospolita*. *Respublikos* vartojimo pagrįstumą aptarė E. Gudavičius (*Żečpospolita ir Respublika, Lietuvos istorijos metraštis, 1981 metai*, Vilnius, 1982, p. 100–104).

abejonių, ji jau buvo susiformavusi ir funkcionavo, o apie Lietuvos politinę tautą dažniausiai kalbama kaip apie tik atsirandančią. Pastaruoju metu atidžiau tyrinėjant XVI a. Lietuvos visuomeninį-politinį gyvenimą pastebėta, kad Lenkijos ir Lietuvos politinės tautos skyrėsi, bet ne išsivystymo lygiu, o politinio gyvenimo bei tradicijų samprata³. Kalbant apie šių politinių tautų struktūrą iš mums rūpimos pusės pabrėžtina, kad tiek Lenkijoje, tiek Lietuvoje politinės tautos į savo sudėtį buvo įtraukusios ar tolesnėje raidoje įtraukė ne tik pagrindinės tautos, atitinkamai lietuvių ar lenkų, bajoriją, bet ir kiekvienos valstybės Rusios žemių bajoriją, Lenkijoje ir vokiečius Karališkuosiuose Prūsuose.

Ilgainiui dėl įvairių priežasčių ši valstybė kasdieniame gyvenime, oficialiuose tekstuose užsienyje ir viduje vadinta *Lenkija*. Tarp daugybės šio vardo įsigalėjimo priežasčių įvardytina Lenkijos karalystės rango viršenybė prieš Lietuvos valstybės rangą – didžioji kunigaikštystė. Jungtinės valstybės valdovo titule Lenkijos karaliaus titulas ėjo pirmas ir stebė Lietuvos didžiojo kunigaikščio titulą. Dar svarbiau buvo tai, kad po 1569 m. didesnioji dalis bendrojo Respublikos valstybinio gyvenimo telkėsi Lenkijos teritorijoje: tik čia galėjo vykti naujo valdovo rinkimai ir karūnavimas, iki XVII a. paskutiniojo ketvirčio tik Lenkijoje dirbdavo Respublikos seimas (nuo 1673 m. kas trečias seimas turėjo rinktis Lietuvoje, bet tai vykdavo nereguliariai), Respublikos valdovai Lenkijoje reziduodavo gerokai ilgiau nei Lietuvoje. Lenkijoje prie valdovo dvaro sukosi ir Europos valstybių diplomatai. Jie, kalbėdami apie jungtinę valstybę, taip pat vartojo ir perduodavo į savo valstybes *Lenkijos*, ne *Abiejų Tautų Respublikos* vardą. Taip, pavyzdžiui, 1733–1735 m. Europos valstybes įtraukęs karas gavo *karo dėl Lenkijos palikimo* vardą, nors galvoje turėta jungtinė Lenkijos ir Lietuvos valstybė. Didelę reikšmę turėjo ir XVII–XVIII a. stiprėjanti Lietuvos bajorijos kultūrinė polonizacija.

Tokį *Lenkijos* vardo įsivyravimą *Abiejų Tautų Respublikos* vardo vietoje norėta teisiškai įtvirtinti 1791 m. gegužės 3 d. konstitucijoje. Formalia atsvara tokiems norams tapo 1791 m. spalio 20 d. Abiejų Tautų tarpusavio įžadas. Bet gyvenime vyravo *Lenkija*.

Net 1795 m. Respublikai žlugus, Lenkijos ir daugelio Europos šalių istoriografijos ji dar ilgai liko tik *Lenkija*. Nuo XX a. vidurio vis dažniau istorikų, dažniausiai

³ J. K i a u p i e n ė, Poszukiwanie kompromisu – konfrontacja litewskiej i polskiej tradycji politycznej w przededniui unii lubelskiej, *Europa unii i federacji. Idea jedności narodów i państw od średniowiecza do czasów współczesnych*. Praca zbiorowa pod redakcją K. Ślusarka, Kraków, 2004, s. 19–29; J. K i a u p i e n ė, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės politinė tauta – Vidurio Rytų Europos sociopolitinis fenomenas: susiformavimas ir kaita ankstyvaisiais naujaisiais laikais. Habilitacijos procedūrai teikiamų mokslo darbų apžvalga, Kaunas, 2005.

anglakalbių, darbuose Respubliką imta vadinti *Lenkijos ir Lietuvos valstybe*, *The Polish-Lithuanian Commonwealth*, *The Polish-Lithuanian State*, *The Polish-Lithuanian Monarchy*, *Poland-Lithuania*, *Das Polnisch-Litauische Königreich*⁴. Vis dėlto Lenkijos ir kitų Europos šalių istoriografijose 1569–1795 m. jungtinė valstybė dar labai dažnai įvardijama kaip *Lenkija*, net tada, kai tekste labai gausiai naudojama lietuviškoji medžiaga. Tai iš dalies suprantama, kai susiduriama su Lenkijos istorijos sintezėmis⁵, nes Lenkijos istorijos Abiejų Tautų Respublikoje neįmanoma parašyti neatsižvelgiant į Lietuvos faktorių jos gyvenime. Bet konkrečių problemų ir reiškinų tyrimų visos Respublikos mastu įvardijimas tik Lenkijos istorijos tyrimais, Lietuvos istorijos dalykų tiesioginis inkorporavimas į Lenkijos istorijos konkrečius tyrimus⁶ kelia problemų ir verčia svarstyti, ar viena iš tokios padėties priežasčių nėra nekorektiškai vartojamas valstybės pavadinimas.

Kartu pabrėžtina, kad ką tik aptartą situaciją keičia kita. Pastaruoju metu Juliuszo Bardacho ir kitų Lenkijos istorikų darbuose į apyvertą buvo sugražintas ir įsitvirtino *Abiejų Tautų Respublikos* vardas kalbant apie jungtinę Lenkijos ir Lietuvos valstybę po Liublino unijos⁷. *Abiejų Tautų Respublikos* vardas sako, kad jungtinės valstybės subjektas buvo politinės tautos, Lenkijos karalystės ir LDK bajorija. Lietuvos valstybės politinę tautą sudarė lietuvių ir Rusios žemių bajorija, iki 1569 m. jos sudėtyje buvo

⁴ Darbų antraščių pavyzdžiai: J. Ł u k o w s k i, *Liberty's Folly: The Polish-Lithuanian Commonwealth in the Eighteenth Century, 1697–1795*, London, 1991; R. I. F r o s t, *After the Deluge: Poland-Lithuania and the Second Northern War, 1655–1660*, Cambridge, 1993; A. S. K a m i ņ s k i, *Republic vs. Autocracy: Poland-Lithuania and Russia, 1686–1697*, Cambridge, 1993; G. S c h u l z, *Das Polnisch-Litauische Königreich: Machtverfall und Teilung*, München, 1995; D. S t o n e, *The Polish-Lithuanian State, 1386–1795*, Seattle and London, 2001; *The Polish-Lithuanian Monarchy in European Context, c. 1500–1795*, ed. R. Butterwick. Palgrave, 2001.

⁵ J. T o p o l s k i, *Polska w czasach nowożytnych (1501–1795)*. Poznań, 1994, s. 667–878: Część trzecia. Polska Oświecenia i walki o reformy: między ingerencją obcą a procesem modernizacji. Tragedia rozbiorów (1733–1795); *Wielka historia Polski*, t. 5: J. A. G i e r o w s k i, *Rzeczpospolita w dobie złotej wolności (1648–1763)*; t. 6: S. G r o d z i s k i, *Polska w czasach przełomu (1764–1815)*, Kraków, 2001. Kartu pažymėtina, kad kitu atveju tas pats autorius rašo kitaip: J. A. G i e r o w s k i, *The Polish-Lithuanian Commonwealth in the XVIIIth Century: From Anarchy to Well-Organised State*, Kraków, 1996.

⁶ Žr., pvz., M. B o g u c k a, H. S a m s o n o w i c z, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław i in., 1986; I. l h n a t o w i c z, A. M ą c z a k, B. Z i e n t a r a, J. Ż a r n o w s k i, *Spółczesność polskie od X do XX wieku*, wyd. trzecie, poprawione, Warszawa, 1996; J. P a s z e n d a, *Budowle jezuitów w Polsce XVI–XVII w.*, Kraków, 1999.

⁷ Žr., pvz., J. B a r d a c h, Konstytucja 3 Maja a Zaręczenie Wzajemne Obojga Narodów 1791 roku, *Studia Iuridica*, t. XXIV, 1992, s. 15–20; J. B a r d a c h, *O Rzeczpospolitą Obojga Narodów*, Warszawa, 1998.

Palenkės lenkų kilmės bajorai, po Livonijos konfederacijos žlugimo į ją įėjo į Lietuvą atsikėlę vokiečių kilmės Livonijos bajorai.

Kartais vis dar teigiama, kad XVIII a. pabaigoje Lietuvos ir Lenkijos politinės tautos buvo susiliejusios į vieną Respublikos / Lenkijos politinę tautą. Bet su tuo sutikti negalima, nes XVIII a. visuomeninis-politinis gyvenimas Respublikoje rodo, kad Lietuvos ir Lenkijos politinės tautos, nepaisant toli pažengusio suartėjimo, tebeturėjo daug skirtingų bruožų, siekių ir tikslų⁸. Valstybė nuo Liublino unijos sudarymo iki žlugimo išliko dvinarė, ir šis pavadinimas tai parodo.

Tiesa, buvo momentas, kai ji galėjo tapti trinare, bet ta galimybė nebuvo įgyvendinta. Turime galvoje 1658 m. Hadziačo sutartį, pagal kurią trečiajame Respublikos dalimi, greta Lenkijos ir Lietuvos, turėjo tapti Rusios Didžioji Kunigaikštystė, teisiškai įforminta sukilusių ukrainiečių *Zaporožės kariuomenės* valstybė⁹. Sutartis, kaip žinia, nebuvo įgyvendinta, Respublika liko dvinarė.

Istorikai pastebi, kad XVIII a. matomos Lenkijos politinės tautos pastangos paversiti Respubliką trinare, greta Lietuvos pastatant Didžiąją ir Mažąją Lenkijas¹⁰. Iš tiesų tam tikri trinarystės elementai Abiejų Tautų Respublikos seimo darbe ir kai kuriose kitose valstybės gyvenimo sferose funkcionavo, bet nebuvo jos sandaros šerdis. Partneriai buvo Lenkija ir Lietuva su savo valstybių teritorijomis, vyriausybėmis, teise, išdais, kariuomenėmis. Lenkijos dalys valstybių požymių neturėjo, trinarystė daugiausia pasireikšdavo abiejoms valstybėms bendro seimo darbe.

Galima drąsiai teigti, kad *Abiejų Tautų Respublikos* pavadinimas, kaip ir plačiai įvairiose istoriografijose vartojamas *Lenkijos ir Lietuvos valstybės* pavadinimas gerai parodo jungtinės valstybės politinę sandarą. Abu šie pavadinimai yra aprobuoti ir Lietuvos istorikų.

Galima būtų baigti svarstymus šia tema, bet greta šių pavadinimų vis dažniau siūlomi kiti: *Keturių Tautų Respublika*, *Daugelio Tautų Respublika*¹¹. Randasi sąvokų painiava, todėl aiškintina, kas slepiasi už pastarųjų pavadinimų.

⁸ Plačiau apie tai žr.: Z. K i a u p a, Kodėl atsirado Abiejų Tautų tarpusavio įžadas? *Kultūros barai*, 2005, Nr. 2, p. 72–75.

⁹ Н. Я к о в е н к о, *Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України*, Київ, 2005, с. 373–374.

¹⁰ Žr., pvz., J. M i c h a l s k i, Zagadnienie unii polsko-litewskiej w czasach panowania Stanisława Augusta, *Zapiski Historyczne*, t. LI, r. 1986, z. 1, s. 97–130.

¹¹ *Rzeczpospolita Wielu Narodów i jej tradycje*, Kraków, 1999; A. S. K a m i ņ s k i, *Historia Rzeczpospolitej Wielu Narodów*, Lublin, 2000; *L'héritage historique de la Res Publica de Plusieurs Nations*, sous la direction de J. Kłoczowski, Lublin, 2004.

Keturių Tautų Respublikos vardu teigiama, kad Respublika buvo dabartinių Baltarusijos, Lenkijos, Lietuvos ir Ukrainos valstybių lopšys arba, kad ją sudarė keturios tautos, apibūdinamos ne politinių tautų, o etniniais ir konfesiniais požymiais.

Tai tiesa, bet pirmuoju atveju, jei taip vadinama XVI–XVIII a. valstybė, yra praeities modernizavimo požymių. Tų amžių valstybės buvo įvardijamos politinių tautų vardais. Lenkijos karalystėje tai buvo Lenkijos politinė tauta, kurioje hegemonas buvo lenkų bajorija. XVII a. viduryje matomi ukrainiečių politinės tautos formavimosi požymiai, bet neįgyvendinus Hadžiačo sutarties, šios politinės tautos formavimasis, negavęs valstybinio pagrindo, akivaizdžiai sulėtėjo ar net įstrigo. Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje jos Rusios / baltarusiškujų žemių bajorija, nepriklausomai nuo jos etninės kilmės, kartu su lietuvių bajorija įsiliejo į Lietuvos politinę tautą. Nors šios tautos abiejų etninių būrių, lietuviškojo ir Rusios žemių / baltarusiškojo, skirtumai buvo akivaizdūs ir dideli, bet jie buvo matomi etnokultūrinėje ir konfesinėje plotmėje. Valstybiniame politiniame gyvenime tie skirtumai niveliavosi. Todėl kalbant apie XVI–XVIII a. Respubliką, negalima jos vadinti keturių politinių tautų valstybe.

Antruoju atveju, keturias tautas suvokiant kaip etninius lenkus ir lietuvius bei besiformuojančias etnines baltarusių ir ukrainiečių tautas, apibūdinama Respublikos etninė, etnokultūrinė ir etnokonfesinė struktūra. Kartais greta šių autochtoninių tautų siūloma rašyti Respublikoje paplitusius, gerai XVI–XVIII a. gyvenime matomus žyodus ir vartoti *Penkių Tautų Respublikos* vardą¹². Bet taip ignoruojamos kitos Respublikos gyvenime dalyvavusios neautochtoninės tautos. Jų būta daug ir įvairių: vokiečiai Karališkuosiuose Prūsuoje ir Lenkijos bei Lietuvos miestuose, totoriai ir karaimai Lietuvos ir Lenkijos valstybėse, armėnai Lenkijos Rusios / ukrainietiškosiose žemėse ir net Vilniuje, rusai sentikiai Lietuvoje, taip pat autochtoniški Livonijos vaivadijos gyventojai, Latgalos latviai. Nors jų nebuvo tiek daug kaip žydų, ignoruoti jų negalima.

Todėl atsiranda *Respublika*, kurioje gyveno daug tautų. Bet ar ji vadintina *Daugelio Tautų Respublika* vietoj *Abiejų Tautų Respublikos*? Pabrėžtina, kad nors Abiejų Tautų Respublikoje buvo daug žydų, mažiau totorių ir kitų etninių ar etnokonfesinių grupių, jos valstybės nekūrė, valstybės politiniame gyvenime ir jos valdyme nedalyvavo, kaip, beje, ir autochtoninių tautų nebajoriškieji sluoksniai. O vokiečių kilmės bajorai įsiliejo į atitinkamai Lietuvos ar Lenkijos politines tautas.

Todėl manome, kad kalbant apie valstybės sandarą ir jos politinę istoriją, tinkamiausi yra *Abiejų Tautų Respublikos* ar *Lenkijos ir Lietuvos valstybės* vardai. Pastaruoju atveju Lenkiją rašome pirma, atsižvelgdami į valstybės rangą: Lietuvai ir Lenkijai

¹² Ši T. Snydero suformuluota mintis buvo svarstoma Lenkų bibliotekos Paryžiuje ir Vidurio Rytų Europos instituto Liubline suorganizuotoje konferencijoje, vykusioje 2004 m. spalio 79 d. Paryžiuje.

1569 m. jungiantis į federacinę valstybę Lenkija buvo karalystė, Lietuva – didžioji kunigaikštystė.

Akcentuojant Respublikos etnokonfesinę sudėtį ir joje gyvenusių tautų indėlį į jos valstybių kultūrinį, ūkinį, visuomeninį gyvenimą, iš vartojamų ar siūlomų korektiškiausias būtų *Daugelio Tautų Respublikos* vardas. Bet jis netinka įvardijant valstybę kitokiame kontekste ir greičiausiai rašytinas mažąja raide – *daugelio tautų Respublika*.